

48.
16. Там само.
17. Там само.
18. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 196.
19. Филиппович И. Летопись прихода Петропавловской церкви с. Мигея, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1902. – Т. XXIV. – С. 24.
20. Херсонские епархиальные ведомости. – 1891. – №1. – С 7.

Латишева О.В.

УДК 94 (477) “192/193”:369.03

ВИСВІТЛЕННЯ В ЛІТЕРАТУРІ 20-Х РР. ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО СТРАХУВАННЯ

Якщо дотримуватися канонів та принципів класичної історіографії, то книги, брошури, статті, які з'являлися протягом 20-х рр., слід віднести до історіографічних джерел, у яких висвітлювалися основні етапи становлення та розвитку радянської системи державного страхування в УСРР. Вони є об'єктом нашого дослідження, але не в контексті вибагливого історіографічного аналізу, позаяк система тоді лише формувалася, а з точки зору їх інформативного наповнення, концептуальних оцінок, проблемно-фактологічних пріоритетів, нарешті класифікації самого наративу. Для нас є важливим з'ясування теоретико-методологічних підходів учених і практиків тих років стосовно характеристики феномену соціального інституту державного страхування, обґрунтування ними необхідності і доцільності впровадження державної монополії страхової справи.

Перші публікації про організаційне становлення радянської системи державного страхування почали з'являтися на сторінках фахових часописів у червні 1922 р. Саме тоді виходили “Вестник государственного страхования” (Москва), “Финансовый Вестник” (Харків). Перший видавало правління Держстраху РСФРР, а серед авторів журналу були професори С.О.Рибніков, М.Я.Пергамент, В.В.Святловський, К.Г.Воблий. Головним редактором був голова правління Держстраху Д.І.Єфремов. За два роки поспіль, тобто від 20 червня 1922 до 20 червня 1924 р., на його сторінках було опубліковано понад сто різних статей, які стосувалися загальних, фінансових справ, страхового права, організаційних питань розвитку державного страхування, тарифної політики, пропаганди страхової справи, класифікації видів страхування, становища страхових організацій в західних країнах. Наприклад, до рубрики загальних проблем страхування були віднесені статті К.Воблого про страхову монополію в Польщі [1], М.Я.Пергамент про роль і місце декрету від 6 жовтня 1921 р. в історії становлення радянської системи державного страхування [2], С.О.Рибнікова про діяльність дореволюційних страхових товариств і банків [3], С.Розеноєра про капіталістичне страхування [4], В.Святловського про досягнення страхової справи в Росії [5]. У другому числі цього часопису вийшла критична стаття М.І.Семенова [6], одного із ініціаторів відродження страхової справи, на книгу К.Г.Воблого про основи економії страхування [7]. Книга відомого українського ученого, автора великої низки праць з історії економічного розвитку України, витримала декілька перевидань, навіть була опублікована у 1995 р. [8]. Вона мала характер підручника, але деякі розділи стосувалися історії виникнення окремих видів страхування [9]. Якщо згадувати класиків теорії страхової справи, то необхідно назвати професора О.Г.Чаянова, книга якого про кооперативне страхування побачила світло ще у 1912 р., [10] але він не друкувався на сторінках “ВГС”.

Перше число “ВГС” з'явилося 20 червня 1922 р. Вступну статтю написав Д.І.Єфремов, присвятивши її основним віхам державного страхування [11], коментуючи зміст декрету 6 жовтня 1921 р. та постанови РНК РСФРР від 30 травня 1922 р. про переведення системи державного страхування на госпрозрахунок. Декрет відновив державне майнове страхування, яке було ліквідоване у жовтні 1920 р., а проголошення непу спонукало органи влади до відродження страхової справи, але на принципах радянської політичної системи. “Державне страхування, - наголошував Д.І.Єфремов, - не буде ні “акціонерним”, ні “земським”: воно буде *радянським*” [12]. Його чергова стаття торкалася аналізу перших кроків формування системи державного майнового страхування, яка проіснувала лише 9 місяців, проте створила центральний апарат та на 85-90 відсотків губернські і обласні контори [13]. Він згадав праці відомих учених, які сприяли розвитку страхової справи. “Автори цих статей, теоретиків і практиків страхування, - наголошував Домінік Іванович, - об'єднує наступне переконання: державне страхування є найбільш доцільною формою страхового будівництва в Радянській Росії за нової економічної політики, яке відповідає інтересам широких трудових мас та завданням економічного відновлення Росії” [14]. Статті Д.Єфремова, які виходили протягом 1922-1925 рр., тобто за його життя, мали загальний політико-економічний контекст, висвітлювали основні етапи організаційно-функціонального становлення радянської системи державного майнового страхування [15]. Зокрема, в його статтях обґрунтовувалася центристська концепція розвитку державного страхування в СРСР, її унітарна форма, а питання “...чи дробити організацію державного страхування по окремих республіках, чи дробити її по окремих відомствах, та в якому обсязі здійснювати обов'язкове страхування” було, на його переконання, остаточно вирішено 23 листопада 1923 р., коли сесія ЦВК СРСР законодавчо ухвалила принцип державної страхової монополії, а 11 листопада 1924 р. РНК СРСР підтвердив основні ідеї страхової політики та страхової організації [16].

Статті та книги, які виходили протягом 20-х рр., мали теоретичне та суто прикладне спрямування, тому

для виявлення світоглядних та концептуальних проблем, а також для історико-соціальної характеристики радянської системи державного страхування, спробуємо застосувати принцип персональної бібліографістики та проблемно-тематичний підхід. Наприклад, в статтях М.Я.Пергамент, які були опубліковані на сторінках “ВГС” протягом 1922-1924 рр., [17] розкривалися організаційні проблеми юридичного статусу держстраху, права та повноваження іноземних страхових компаній. Учений писав про відновлення “інституту громадянських прав” (право власності, забудови, інші майнові права), про “інститут страхування”, які стали можливим завдяки проголошенню непу та декрету 6 жовтня 1921 р. “На основі даного декрету, – зазначав він, – інститут страхування є наслідком поєднання дореволюційного російського громадського (земського) страхування з прогресивно-соціальними пошуками західноєвропейської страхової думки, у деяких країнах Європи та Америки частково навіть отримавши уже законодавче визнання. Це поєднання вилилось у форму, в систему державної страхової монополії з одночасним широким застосуванням основ обов’язкового страхування” [18]. Будучи авторитетним теоретиком страхової справи, професор М.Пергамент звертав увагу на необхідність принципової нормативно-правової бази для повноцінного функціонування системи страхування, на унеможливлення бюрократизму, котрий цілком реальний за умов державної монополії, критично висловився про коремі положення декрету 6 жовтня 1921 р., вважаючи його лише “...декларативним викладом загальних принципів державного страхування” [19]. Зокрема, він звернув увагу на те, що стаття 5 декрету дозволяє кооперативам страхувати лише їх власне майно, а ст.4 передбачає можливість кооперативного страхування і державного майна, яке перебувало в оренді того чи іншого товариства. Оцінка М.Пергамент стосовно поєднання історичного досвіду функціонування різних систем державного страхування вирізнялася новизною для того часу, яку не всі поділяли.

Організаційно-правовими питаннями розвитку державної системи страхування в СРСР, взаєминами союзного та республіканського центрів страхової справи займався тоді Є.Мен. Він опублікував низку статей, прикладних праць та брошур, у яких розкрив проблему правових, тобто майнових відносин на час страхування, дав оцінку радянських законодавчих актів, виявив їх прогалини [20]. Дотримуючись “духу декрету”, а також погоджуючись з думкою М.Я.Пергамент, він вважав права кооперативних товариств стосовно страхування державного майна такими, що “... не відповідають задуму законодавця” [21]. Коментуючи положення про Головне правління Держстраху, яке видали 27 листопада 1922 р., Є.Мен підкреслював адміністративну та організаційну підпорядкованість республіканських страхових установ Головному правлінню, визнаючи цілком оптимальною унітарну систему державного страхування [22].

Постать професора С.О.Рибнікова серед фахівців страхової справи була такою ж помітною, як О.В.Чаянова серед теоретиків кооперативного руху, М.Д.Кондратьєва в колі спеціалістів фінансово-економічного розвитку суспільства. У статті про вплив радянської конституції на розвиток системи державного страхування учений виклав не лише відносини союзного центру з республіканськими страховими організаціями, а також висловив власну політичну позицію, лояльне ставлення до влади та готовність до співпраці з нею [23]. Він досліджував правові підвалини страхових операцій, питання соціально-правової довіри клієнтів до системи страхування, узагальнював досвід її функціонування, коментував специфіку здійснення перестрахування в умовах монополії [24]. За його редакцією побачив світло словних страхових термінів [25], брошура про страхову справу [26]. Коментуючи Положення “Про державне страхування СРСР”, яке було опубліковано 28 жовтня 1925 р., С.Рибніков зазначив, що створення СРСР висунуло черговий раз питання про повноваження центру та республік, але “...державне монопольне страхування є єдиним і цілісним загальносоюзним апаратом” [27]. Його позицію поділяли уже згаданий Є.Мен, Є.Перепелкін [28], В.Александрович [29] та багато інших, позаяк державна монополія унеможлилювала існування будь-якої іншої системи страхування, відтак зникла і потреба дискусії стосовно її альтернатив.

Статті, якщо застосувати текстологічний аналіз та проблемно-тематичний принцип, розподілялися доволі рівномірно, тобто не було домінуючого фактологічного пріоритету. Виокремлювалися певною мірою загальні питання організації та розвитку державного страхування, пропорційно представленими виглядали публікації про страхове право, тарифікацію, види страхування (від вогню, транспорту). Приділялася увагу пропаганді страхової справи, якою професійно займався С.Розеноер, друкуючи відповідні матеріали [30]. Він упорядкував страховий довідник, опублікований у 1925 р., котрий мав важливе значення для пропаганди ідей страхування [31], а також написав біографічний нарис про діяльність Д.І.Єфремова на посаді голови Держстраху СРСР, висвітливши його особистий внесок в організацію державної системи страхування [32]. Фактично ця брошура була ледве не першою, яку можна вважати короткою історією становлення радянської системи страхування. Акціонерне страхування, на його думку, існувало в Росії майже сто років, але жовтнева революція ліквідувала усі види страхування, однак нова економічна політика та ініціатива селянства Тверської губернії, які ніби звернулися особисто до Леніна, започаткували відродження страхової справи. Автор брошури цитує висловлювання М.П.Брюханова, А.М.Лежави, М.Семашко, які стосувалися організаційної роботи Д.Єфремова на посаді голови Держстраху. Вона мала ідейно-політичне забарвлення, пропагандистський пафос та публіцистичний стиль. “Було б утопією, – наголошував С.Розеноер, – будувати страховий апарат без страховиків-спеціалістів. Але ще більшою утопією було б створення радянського страхового апарату без участі партійців. Комуністи в якості керівного і спрямовуючого елементу були безумовно потрібні. І тут тов. Єфремову на перших порах доводилося долати не мало перешкод. Тоді серед багатьох комуністів було поширеним переконання, що страхування в умовах непу є справою некоммуністичною і займатися ним комуністу не варто” [33]. В брошурі згадується прізвище Є.П.Поморцева, до якого Д.Єфремов звертався за консультацією, працюючи

над організаційною схемою. Ним була запропонована структура земського страхового апарату, яку “радянський чиновник” відредагував та частково використав для формування радянської системи держстраху. Зазначу, що Є.Поморцев був “конструктором” схеми державного страхування, опублікувавши з цього питання низку статей [34], які викликали жваве обговорення, тому що багатьом не зовсім подобалася його земська схема побудови органів страхування [35]. Брошура С.Розеноєра мала реферативно-аналітичний характер, автор якої виклав основні положення публікацій Д.Єфремова про особливості впровадження системи державної страхової монополії в СРСР.

На сторінках періодичних видань з’являлися публікації функціонерів страхової справи. Так, голова правління Укрдержстраху В.М.Богословський показав особливості становлення системи державного страхування в Україні протягом 1922 р. [36] “З часу встановлення нової економічної політики, - наголошував він, - знову постало питання про створення страхового апарату: саме створення, а не відтворення, позаяк організаційні форми Радянського страхування не копіюють колишніх форм страхової справи. Цією новою формою і є форма державного монопольного страхування, яке, будучи позбавленим прагнення до вилучення прибутку, має вичерпну можливість обслуговувати безпосередньо нагальні інтереси населення, не лише рятуючи його від стихійного лиха, але і створюючи умови життя, що унеможливають саму можливість їх виникнення” [37]. Оптимістичність, з якою він говорив про радянську страхову систему, була декларативною, але поняття “відновлення” та “відтворення” мали концептуальне значення для тлумачення початкового періоду її становлення. В.М.Богословський обстоював концепцію унітарного розвитку системи державного страхування, про що не раз писав в газетах [38], займався фактично її популяризацією та пропагандою [39].

Диспропорції в інтенсивності появи статей на сторінках періодичних видань за тематичним принципом свідчили про нехтування тією чи іншою проблемою. Наприклад, рубрика про теоретичні та прикладні питання страхування посів від градопобиття, тварин від падежу, кооперативного майна від втрат займала незначне місце серед публікацій. Про кооперативне страхування було опубліковано лише декілька матеріалів: стаття В.Гартунга про загальні принципи кооперативного страхування [40] та З.Лінденбратена про страхування майна кооперативних товариств [41]. Незважаючи на певну упередженість державних службовців до інституту кооперативного страхування, зумовлену недоречностями в декреті від 6 жовтня 1921 р., виходила історико-теоретична література та інструктивно-нормативні матеріали. Зокрема, у 1924 р. було опубліковано звіт про діяльність Всеросійського кооперативного союзу за 1922-1924 рр., у якому викладено історію його створення [42]. У 1923 р. вийшли з друку дві брошури, які мали певний пропагандистський характер, але проливали світло на специфіку цієї організаційної форми страхування [43]. Вона мала більше опонентів, ніж прихильників, але діла в умовах повноцінного функціонування самої кооперативної системи, яка заявила про себе в сільському господарстві, кустарно-ремісничій промисловості.

У 1995 р. вийшов бібліографічний покажчик літератури з страхової справи, охопивши майже два століття [44], але період 20-х рр. представлений недостатньо вичерпно, тому що значна колекція книг репресованих авторів не повернулася зі сховищ колишніх органів цензури. Протягом 20-х рр. виходили монографічні дослідження та інструктивний матеріал: основні положення про організацію державного страхування [45], книга В.І.Серебровського про фінансово-економічну складову страхування [46], матеріали Всесоюзного з’їзду страхових працівників [47], інструкції агентам державного страхування [48], брошура В.Міндовського про шестидесятирічну історію сільського обов’язкового страхування [49], практичні рекомендації про ліквідацію збитків при окладному і додатковому страхуванні, підготовлені В.А.Морозовим [50], В.Малаховського про страхування майна селянських господарств [51], В.К.Райхера про становлення та розвиток державного майнового страхування в СРСР [52], І.Личко про кооперативне страхування [53].

Наприкінці 20-х рр. система державного страхування перебувала в умовах згортання непу та формування чергової концепції глобальної соціально-економічної революції, якою стала колективізація сільського господарства. Інколи в матеріалах прикладного характеру з проблем державного страхування майна знаходилися аналітичні статті про стан тваринництва, його падіж та умови і принципи повернення страхових винагород [54]. Ідея класового підходу стосовно майнового страхування не була пріоритетною в літературі 20-х рр., особливо в працях справжніх теоретиків страхової справи. Вона почала виникати та оформлюватися наприкінці 20-х рр., проникаючи до інструктивних матеріалів з оподаткування селянських господарств. Зокрема, у 1929 р. вийшла книга про “методологію класового оподаткування майна, що підлягає обов’язковому сільському окладному страхуванню”, передумову до якої написав голова Укрдержстраху С.Мазлах [55]. Його оцінки відповідали новій революційній риториці, яку диктувала партія, розпочинаючи радикальну соціалістичну реконструкцію народного господарства. Передмова, яка мала 17 сторінок, тобто майже повноцінна стаття, засвідчила новий етап чергової реорганізації системи державного страхування. Пропонувалося ліквідувати принцип добровільності страхування майна соціалістичного сектору, гарантійне страхування, усунути “Коопстрах” від страхових операцій, “...виправити та поглибити класову лінію в галузі обов’язкового сільського страхування” [56]. Визначення мали категоричну форму, які стосувалися колишніх буржуазних “спеціалістів”, “...особливо із акційних страхових товариств дореволюційної доби, а ніяк не могли або не хотіли зрозуміти колосальну різницю та протилежність між

соціально-економічною й політичною побудовою країни Рад, країни диктатури пролетаріату, та буржуазно-капіталістичним ладом” [57]. Систему державного страхування майна в сільських районах чекали революційні перетворення. “В сучасний період реконструкції народного господарства, - наголошував С.Мазлах, – Державне Страхування мусить перетворитися в руках пролетарської держави на одну із підойм, що сприяє: з одного боку, переливанню коштів куркульських та заможних верств селянства до верств бідняцько-середняцьких для допомоги господарствам бідноти, а з другого боку – колективізації тих таки бідняцько-середняцьких верств селянства” [58]. За цією класовою риторикою проглядалися принципи нової системи державного страхування на селі, позаяк масова колективізація змінювала об’єкт майнового страхування – приватне селянське господарство.

Проаналізувавши літературу та статті з теорії та частково історії становлення і функціонування радянської системи державного страхування 20-х рр., автор дійшла принципового висновку про органічний зв’язок державної страхової монополії з її одностайною інтерпретацією в контексті розвитку унітарності, централізації та єдності. Думки про альтернативну унітарну організаційної форми державного страхування не мали підтримки, хоча радянська система держстраху запозичила принципи і схему земських та акціонерних страхових організацій дореволюційної доби. Права і повноваження кооперативних страхових органів викликали нападки з боку державних функціонерів лише тому, що виникла ілюзорна можливість якоїсь автономності і самодіяльності. Література мала переважно прикладний характер, а теоретичні праці переважали над історичними, бо тоді лише відбувалося формування самої системи, тобто історії радянської страхової справи. Виокремлювався з поміж інших напрямків правовий аспект проблеми, котрий стосувався прав і повноважень суб’єктів страхування. Основні теоретичні питання розробляли земські фахівці, учені-теоретики, які тривалий час займалися нормами, правилами, тарифами, принципами страхування майна. Історії виникнення радянської системи державного страхування, вони не написали, але долучилися до її становлення.

Джерела та література

1. Воблый К. Страховая монополия в Польше // Вестник государственного страхования (далі – ВГС). – 1923. – №9–10.
2. Пергамент М.Я. О декрете 6-го октября 1921 г. // ВГС. – 1922. – №5. – С.7–8.
3. Рыбников С. Страховые общества и банки // ВГС. – 1923. – №13–15.
4. Розеноер С. Капиталистическое страхование // ВГС. – 1923. – №18. – С.14–16.
5. Святловский В. Главнейшие достижения страхового дела в России // ВГС. – 1922. – №2. – С.6–8.
6. Семенов М.И. По поводу книги акад. Воблого «Основы экономики страхования» // ВГС. – 1923. – №18. – С.24.
7. Воблый К.Г. Основы экономики страхования, 2- перер. изд. – К.: «Коопстрах», 1923. – 256с.
8. Воблый К.Г. Основы экономики страхования. – М.: Изд. центр «Анкил», 1995. – 228с.
9. Там само. – С. 98, 152, 199.
10. Чайнов А.В. Кооперативное страхование скота /Александр Васильевич Чайнов. – Х., 1912. – 79с.
11. Ефремов Д. Вехи государственного страхования // ВГС. – 1922. – №1. – С.1–3.
12. Там само. – С. 3.
13. Ефремов Д. Первые шаги государственного страхования // ВГС. – 1922. – №2. – С.1–2.
14. Там само. – С.2.
15. Ефремов Д. Основные вопросы государственного страхования // ВГС. – 1924. – №8. – С.1–8; Его же. 11 ноября 1924 года // Там само. – 1924. – №23. –16. Ефремов Д. 11 ноября 1924 года ...– С.10.
17. Пергамент М. К вопросу о государственном имущественном страховании // ВГС. – 1922. – №2. ; Наше государственное страхование и концессионер-иностранец // Там само. – №8–9; Институт государственного имущественного страхования в РСФСР // Там само. – 1923. – №1–2; Еще к вопросу о юридической природе страхования // Там само. – №21; В праве ли иностранные общества назначать агентов и принимать страхование на территории СССР? // Там само. – 1924. – №1.
18. Пергамент М. К вопросу о государственном имущественном страховании. – С.6.
19. Там само. – С.7.
20. Мен Е.Вопросы права и государственного страхования // ВГС. – 1922. – №1; Обязательное страхование государственных имуществ // Там само. – №2; Положение о Главном Правлении Государственного Страхования // Там само. – №11–12; Юридическая природа страхового договора по законодательству РСФСР // Там само. – 1923. – №7–8; Договор страхования жизни по правилам Госстраха // Там само. – №18; Его же. Государственное страхование имущества сельского хозяйства. Практический комментарий / Е.М.Мен. – М.: ОГИЗ, 1931. – 192с.
21. Мен Е. Страхование государственных имуществ // ВГС. – 1922. – №7. – С.15–17.
22. Мен Е. Положение о Главном Правлении Государственного страхования... С.2.
23. Рыбников С. Союзная конституция и страхование // ВГС. – 1923. – №1–2.– С.4–6.
24. Рыбников С. Юридическая природа взаимоотношений сторон в обязательном страховании // ВГС. – 1923. – №11–12; О доверии к государственному страхованию // Там само. – №3–5; Итоги и перспективы государственного страхования // Там само. – 1924. – №8; Перестрахование при монополярной организации // Там само. – 1923. – №7–8.

25. Словарь страховых терминов / Под ред. С.А.Рыбникова и В.С.Гохмана / С.А.Рыбников. – М.: Изд-во ГПГС, 1925. – 145с.
26. Рыбников С.А. Страховое дело / Сергей Александрович Рыбников. – М.: «Мысль печатника», 1929. – 58с.
27. Рыбников С. Положение о государственном страховании // ВГС. – 1925. – №20. – С.3–4.
28. Перепелкин Е. Положение о государственном страховании и отчисления на меры превенции и репрессии // ВГС. – 1925. – №23–24. – С.6–8.
29. Александрович В. К вопросу о реконструкции местных органов Госстраха 30. Розеноер С. Организация страховой пропаганды // ВГС. – 1923. – №24–25; О страховом плакате // Там само. – 1924. – №3–4; Капиталистическое страхование // Там само. – №18; Идея государственного страхования за границей // Там само. – 1922. – №2.
31. Розеноер С.М. Страховой справочник (огневое, транспортное и личное страхование) / Соломон Моисеевич Розеноер. – М.: Фин. Изд-во НКФ СССР, 1925. – 134с.
32. Розеноер С.М. Д.И.Ефремов и советское страхование / Сост. С.М. Розеноер. – М.: ГПГС, 1925. – 36с.
33. Там само. – С.12.
34. Поморцев Е. К организации сельской агентуры // ВГС. – 1922. – №8–9; Реконструкция агентского аппарата Госстраха // Там само. – 1923. – №18; Реконструкция местных органов Госстраха в связи с районированием СССР // Там само. – 1923. – №22–23; Аппарат Госстраха и областное районирование // Там само. – 1924. – №5–6.
35. Разумов С. Реконструкция местных органов Госстраха (к проекту Е.П. Поморцева) // ВГС. – 1924. – №2. – С.16–18.
36. Богославский В.Н. Государственное страхование на Украине // Финансовый Вестник. – 1922. – №9. – С.52–56.
37. Там само. – С.52.
38. Богословский В.Н. Основы организации государственного страхования // Экономическая жизнь. – 1922. – 27 июня.
39. Богословский В. Памятка колхознику по страхованию. – Новосибирск: ОГИЗ, 1931. – 50с.
40. Гартунг В. Кооперативное страхование // ВГС. – 1923. – №7–8.
41. Линденбратен З. Страхование имуществ кооперативов // ВГС. – 1922. – №1. – С.14–16.
42. Всероссийский кооперативный страховой союз в 1924 г. Отчет за 1924 год с кратким обзором деятельности союза за 3–х летие 1922–1924 гг. С табл. и диаграмм. – М.: Центр. Т-во «Кооперативное изд-во», 1925. – 96с.
43. Матвеев Н.Г. Кооперативное страхование в прошлом и настоящем / Н.Г.Матвеев. – М.: Изд. «Центросоюза», 1923. – 46с.; Кооперативное страхование. – М.: Всерос. коопер. страх. союз, 1923. – 33с.
44. Библиографический указатель литературы по страховому делу 1800–1995 / Науч. ред. Л.И. Рейтман. – М.: ЮКИС, 1995. – 300с.
45. Основные положения организации государственного страхования. Доклад Всероссийского Исполнительного Комитета Советов. – М.: ГПГС, 1922. – 23с.
46. Серебровский В.И. Страхование / В.И.Серебровский. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1927. – 144с.
47. Всесоюзный съезд страховых работников. Труды, 11–25 марта 1925 г. – М., 1925. – 194с.
48. Инструкция агентам государственного страхования. Раздел IX–XI. – М.: Изд. ГПГС СССР, 1926. – 39с.
49. Миндовский В. Шестьдесят лет сельского обязательного страхования / В.Миндовский. – М.: ГПГС, 1927. – 24с.
50. Морозов В.А. Руководство по ликвидации убытков в окладном и дополнительном страховании от огня / В.А.Морозов. – М.: ГПГС, 1926. – 96с.
51. Малаховский В. Страхование крестьянского имущества. – Л.; М.: ГИЗ, 1925. – 48с.
52. Райхер В.К. Государственное имущественное страхование в СССР / Под ред. и с предисловием М.Я.Пергамента. – М.: Известия ЦИК СССР и ВЦИК, 1924. – 124с.
53. Личко І. Що таке кооперативне страхування та як ним користуватись? / Іван Личко. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 96с.
54. Материалы по страхованию сельскохозяйственных животных. – М.: Издание Финиздата НКФ СССР, 1927. – 168с.
55. Угрунтування та методологія клясового оподаткування майна, що підлягає обов'язковому сільському окладному страхуванню та матеріали щодо реорганізації державного страхування. – Х.: Видання ЦСу УСРР, 1929. – 64 с.
56. Там само. – С.3
57. Там само.
58. Там само.